

УДК 811.161.2'373.72:81'23

Фразеологічні одиниці української мови на позначення альтруїстичної поведінки людини: ідеографічний і семантичний аспекти

Грозян Н. Ф.

*РВУЗ «КИПУ», м. Сімферополь, Республіка Крим
n.f.grozyan@mail.ru*

У статті досліджуються питання семантичної й ідеографічної характеристики фразеологічних одиниць на позначення альтруїстичної поведінки людини з урахуванням досягнень сучасних фразеологічної та психологічної наук в українській мові. Ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць на позначення альтруїстичної поведінки людини в українській мові відповідає класифікації, прийнятій у психології. Фразеологічна мікросистема «Альтруїстична поведінка людини» передається широким діапазоном фразеологічних засобів української мови. Виявлено три тематичні групи ФО, які безпосередньо складаються з синонімічних рядів «Ситуативна альтруїстична поведінка людини», «Опосередкована альтруїстична поведінка людини» «Свідома ціннісна альтруїстична поведінка людини». Досліджений матеріал засвідчує, що ідеографічна структура фразеологічної мікросистеми «Альтруїстична поведінка людини» не є розгалуженою. У ній відсутні ланки: семантична група, семантичне поле. Найчисленнішими виявилися синонімічні ряди зі значенням «допомогти виробити правильну лінію поведінки», «сприяти кому-небудь у чомусь».

Ключові слова: *ідеографія, фразеологічна одиниця, альтруїстична поведінка, вчинок, тематичне поле, тематична група, синонімічний ряд*

Постановка проблеми. У мовознавстві з'явилися перші спроби опису в ідеографічному аспекті багатого фразеологічного матеріалу, накопиченого фразеографією (див. праці: М.Ф. Алефіренко [1], Ю.О.Гвоздарьова [2], М.Т. Демського [3], А.М. Емірової [21; 22], А.О. Івченка [4], О.М. Каракуці [5], С.І. Кравцової [6], Т.В. Крисенко [7], В.М. Мокієнка [9], Ю.Ф. Прадіда [12; 13; 14], П.О. Редіна [17], Л.М. Рязановського [18], В.Д. Ужченка [19] та ін. учених).

Однак слід сказати й про те, що проблеми фразеологічної ідеографії в більшості праць названих авторів вивчалися, як правило, принагідно, у зв'язку з дослідженнями інших аспектів фразеології, унаслідок чого аналізу підлягали лише окремі поняттєві поля, покриті фразеологічними одиницями (ФО), не враховувалися дані таких наукових дисциплін, як філософія, психологія та ін.

Актуальність теми дослідження визначається, по-перше, посиленням в інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук і галузей лінгвістики; по-третє, підвищенням інтересом науковців до проблеми глибинних зв'язків між фразеологізмами й національним менталітетом.

Мета статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць, загальна семантична ознака яких має екстралінгвістичну

природу (всі вони позначають альтруїстичну поведінку людини), зробити ідеографічну характеристику цих ФО й описати їх семантичні особливості із урахуванням досягнень сучасної фразеологічної та психологічної наук. Вважаємо, що дослідження фразеологічних мікросистем потребує нових методик аналізу фразеологічних одиниць.

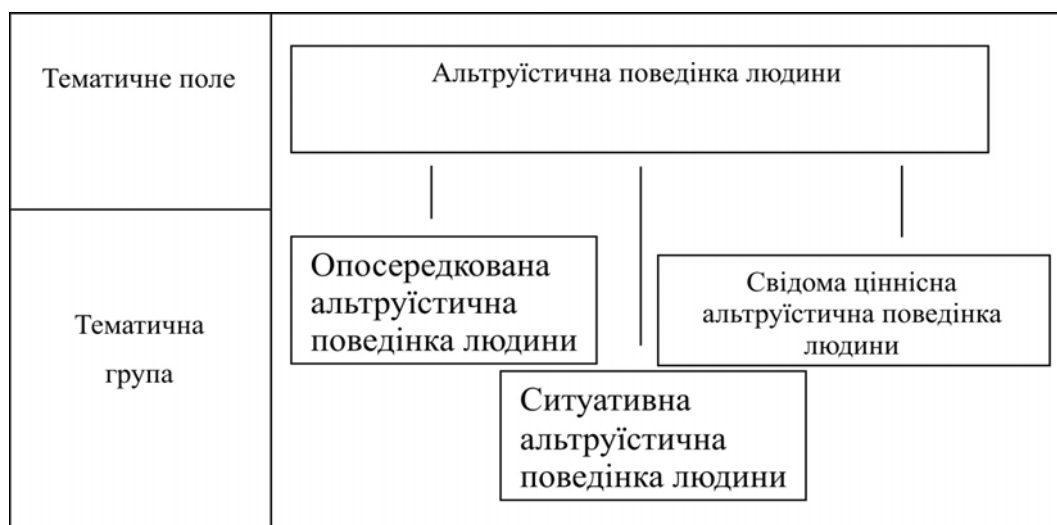
Альтруїстична поведінка людини – це «будь-які альтруїстичні дії людини, направлені на благополуччя інших людей, надання їм допомоги» [8, с. 532]. (альтруїзм (від лат. alter – інший) – у психології – вид діяльності, безкорислива турбота про благо людей, готовність поступатися й жертвувати особистими інтересами заради іншої людини [15, с. 12].

Форми альтруїстичної поведінки різноманітні: від простої люб'язності до серйозної благодійної допомоги, яку надає людина іншим людям, іноді з великою шкодою для себе, ціною самопожертвування. Деякі психологи вважають, що в основі такої поведінки лежить особливий мотив, і називають його мотивом альтруїзму (мотивом допомоги, мотивом турботи про інших людей) [8, с. 532]. Альтруїстична поведінка людини може бути ситуативною, «яка актуалізується в діях суб'єкта в конкретних небезпечних ситуаціях (наприклад, врятування дитини ціною власного життя)» [16, с. 18]. Альтруїзм може стати свідомою ціннісною орієнтацією, яка визначає поведінку особистості в цілому; у цьому випадку він перетворюється в сенс життя особистості [16, с. 18].

Мовні засоби вираження альтруїстичної поведінки людини не були предметом досліджень у мовознавстві. Однак потреба в такому описі існує, оскільки в лексичному та фразеологічному складі української мови є чимало слів і ФО, які позначають альтруїстичну поведінку людини.

Семантичний аналіз ФО, що об'єднуються в тематичне поле ФО (ієрархічна структура ідеографічної класифікації подається за Ю.Ф. Прадідом [14, с. 40]), «Альтруїстична поведінка людини», дає підстави запропонувати таку структуру тематичного поля ФО (див. Схему 1).

Схема 1. Структура тематичного поля ФО «Альтруїстична поведінка людини»

Як бачимо, ідеографічна структура фразеологічної мікросистеми «Альтруїстична поведінка людини» не є розгалуженою. У ній відсутні ланки: семантична група, семантичне поле. Тематичні групи складаються безпосередньо з синонімічних рядів. Так, тематична група ФО «Ситуативна альтруїстична поведінка людини» складається з синонімічних рядів зі значеннями:

1) рятувати кому-небудь життя. Значення цього синонімічного ряду передають ФО, вилучені з творів художньої літератури й не зафіксовані Фразеологічним словником української мови [20]: **вирвати з обіймів смерті, прийняти удар**:

– Родичі, котрим вона [жінка] була, певне, не дорога, викинули її на вулицю, як річ негодящу й непотрібну, а я підняв її, доклавши всіх зусиль і старань, **вирвав її з обіймів смерті** (Бокаччо, перекл. Лукаша); [Єва (до чоловіка):] *Скарга наша тиха, А трон високий. Чом мене не кличеш? Я тілом затулю тебе своїм, **Прийму усі удари*** (Мадач, перекл. Лукаша) та ін.;

2) пожертвувати собою в ім'я когось: **віддати (покласти) / віддавати (покласти) душу**. Пожертвувати собою чи бути готовим умерти заради когось, чого-небудь [20, с. 119]. *Заради подруги [Надія] душу ладна віддати* (Я. Баш). До цього синонімічного ряду належать ФО, вилучені з творів художньої літератури й не зафіксовані ФСУМ: **віддати серце, вручати (припоручити) душу**, які є варіантами ФО **віддавати (покласти) / віддавати (покласти) душу**: [Фауст:] *Тобі віддав навек я серце й душу, Нехай і вмру – тебе побачить мушу!* (Гете, перекл. Лукаша); *А рицар, скоро вчув той голос плачливий, зараз, аніж не міркуючись, про жодну небезпеку не дбаючи, тяжкокутої зброї з себе не здіймаючи, вручає душу свою Богові та й дамі своїй коханій ...* (Сервантес, перекл. Лукаша); *Сес сказавши, [Дон Кіхот] припоручив душу свою володарці Дульсінеї, просячи її допомогти йому в такій притузі, затуливши добре щитом і, пустивши Росинанта вчвал, угородив списа крайньому вітрякові в крило* (Сервантес, перекл. Лукаша) та ін.;

3) допомогти кому-небудь у якійсь конкретній ситуації: **вивести з лабіринту**. Допомогти комусь вийти зі складного становища. *Дон Фернандо склав дяку Всевишньому, що він, милосердний, вивів його з того безвихідного, здавалось, лабіринту, в якому він мало не згубив життя свого й доброї слави...* (Сервантес, перекл. Лукаша) тощо;

4) захистити когось ціною власного життя: **лягти головою**. Загинути в бою, захищаючи кого-небудь. *Їх [ворогів] би, звичайно, розбили, але мільйони лягли б головою* (Стіль, перекл. Лукаша); **віддати / віддавати життя**. Загинути, борючись за кого-небудь, захищаючи когось [20, с. 119]. [Теодоро (до Діани):] *Гордій красоті служить мушу вірною душею. Я за вас життя віддам, лиш скажіть* (Лопе де Вега, перекл. Лукаша); **проливати / пролити кров**. Гинути, помирати, зазнавати страждань, відстоюючи щось, захищаючи кого-небудь. [Третій придворний:] *Не розуміє він [Адам], що справжній рицар обожнювати може даму серця й готовий кров свою пролить, коли на честь її обмова кине пляму, – Він скрити цілі в службі тій вбачає* (Мадач, перекл. Лукаша) та ін.

Тематична група «Опосередкована альтруїстична поведінка людини» складається з синонімічних рядів зі значеннями:

а) допомагати, підтримувати когось-небудь: **підставляти / підставити плече**. Допомагати кому-небудь, підтримувати когось [20, с. 640]. *У найскрутніших ситуаціях мені неодмінно хтось простягував руку допомоги, підставляв плече* (І. Головченко, О. Мусієнко); **держати (тримати) руку**. Підтримувати, обстоювати когось-небудь [20, с. 229-330]. *Терентій недолюбливав пана і, коли чув про поділ поміщицької землі, тримав руку за людьми: наситяться дворянським, то менше зазіхатимуть на мушціцьке* (М. Стельмах) та ін.;

б) допомагати виробити правильну лінію поведінки: **виводити / вивести на путь праведну (на вірний шлях)**. Допомагати кому-небудь виробити правильну лінію поведінки, правильно поводити себе [20, с. 83]. – *Я по щирості кажу: спасибі. Спасибі тим, хто: вивів мене на путь праведну* (О. Гончар); **наставляти (напрявляти, напучувати, спрямовувати і т. ін.) / наставити (направити, напучити, спрямувати і т. ін.) на [добру (вірну і т. ін.)] путь, (на путь істини, на добрий, вірний шлях, дорогу, стежку і т. ін.)**. Корисними порадами, вказівками, навчаннями спрямовувати, скеровувати чий-небудь дії в істинному напрямку [20, с. 535]. *То був чоловік, який утовкмачив собі в голову тверде переконання, що людей, ув'язнених у гарнізонній тюрмі, можна настановити на путь праведну з амвона* (Я. Гашик, перекл. С. Масляка); *Сошенко залучив Тараса до малярської школи й напучив його на добру путь* (І. Нечуй-Левицький) та ін.;

в) допомагати знайти своє місце в житті: **виводити / вивести на [широкую] дорогу**. Допомагати кому-небудь знайти своє місце в житті, в суспільстві [20, с. 83]. – *Невже ти такий дивак, що вважаєш своїм обов'язком вивести когось на широку дорогу, а самому одразу в куці сховатися?* (М.Ю. Тарновський); [Катерина:] *Щоб краще дійшло, що я про них думаю* (посміхнулась). *Щоб не забували, хто їм пелюшки міняв, хто їх [керівників] на дорогу вивів* (О. Корнійчук); **поставити на [рівні] ноги**. Допомогти кому-небудь утвердитися, підтримати когось [20, с. 681]. *На флоті Павло був веселий, кмітливий і швидкий, як чайка в польоті. Це з ним тут сталося. Треба його поставити на рівні ноги, розбудити, щоб прокинувся назавжди* (В. Кучер) та ін.;

г) допомагати позбутися злиднів: **витягти (витягнути) / витягати (витягувати) з болота (з багна, з калюжі, з грязі, з грязюки, з бруду)**. Допомогти кому-небудь вийти з принизливого становища чи позбутися злиднів [20, с. 109-110]. *Не заприміть її Олександра, може б вона і досі у своїх дрантях завита ходила. Він витяг її з калюжі!* (Панас Мирний); – *Я дурна, жалувала, що нею все нехтували, – так їй і треба було, пройдисвітці! Я ж, її за вуха з грязі витягли, в люди вивела!* (Леся Українка); **узяти з грязі**. Допомогти кому-небудь позбутися злиднів, вийти з принизливого становища [20, с. 100]. *Чи ти ба! Він [чоловік] так тобою [дочко] поневіряє, мовби з грязі тебе взяв! А нехай він тричі западеться!* (Боккаччо, перекл. Лукаша) та ін.

Свідома ціннісна альтруїстична поведінка людини визначає поведінку людини в цілому. Як зазначають психологи, така поведінка перетворюється в сенс життя особистості [16, с. 18]. Наведемо декілька прикладів: **прийняти під руку**. Узяти когось-небудь під свій захист, стати покровителем когось. [Учень (до Мефістофеля):] *О, прийміть мене під вашу руку! Я з щирим серцем сюди прийшов* (Гете, перекл. Лукаша); **підкаладати / підкласти (підложити) руки (рідко плечі)**. Безкорисливо надавати допомогу кому-небудь, робити все можливе для когось [20, с. 634]. – *Та я б руки під нього підложила, щоб видужав, та вік би весь не спала, за ним би дивилась, аби прочуняв* (Ю. Збанацький); **іти/ піти на жертву**. Поступатися своїми інтересами, відмовлятися від своїх вигід задля когось [20, с. 354]. *І чого б тільки вона [Надійка] не зробила, на які тільки жертви не пішла, щоб тільки знову побачити його поблажливу усмішку* (П. Козланюк) та ін.

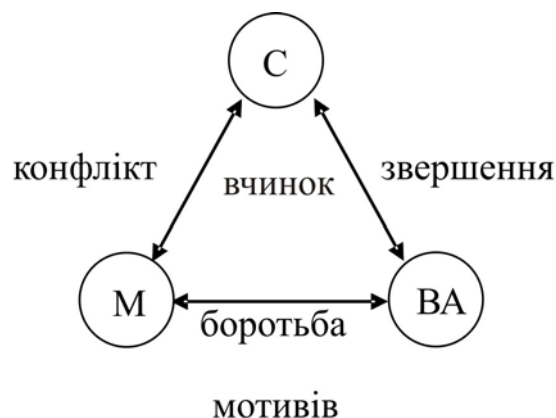
Приклади переконують, що на позначення альтруїстичної поведінки людини ФО передають, в основному, повний вчинковий акт (ВА). При повному ВА діє закон внутрішнього визрівання вчинку (закон достатньої підстави) [дет. про це див. 11, с.190]. Ситуаційний конфлікт переходить у мотиваційну амбівалентність, а потім у ВА (див. Схему 2):

Схема 2. Вчинок – логічний осередок психології

С – ситуація

М – мотивація

ВА – вчинковий акт

Розглянемо окремі приклади:

Привела тата Віронці – від вітру валився той нужденний скелет у обмотках... Одхаяла, відволодала його мати, підлікувала, із могили видрала, – на таке здатна справжня подружня любов (О. Гончар). ФО *із могили видрала* «врятувати кого-небудь від неминучої смерті» передає, що практична дія вчинку відбулася, причинний ланцюг замкнувся (див. Схему 2) – Віронька допомогла своєму коханому;

[Мефістофель:] *Міністром стала скоро – Аж сяють ордени, Весь рід взяла до двору, Всіх вивела в пани* (Гете, перекл. Лукаша). ФО *вивела в пани* «допомогти кому-небудь посісти видне місце» передає, що практична дія вчинку відбулася, причинний ланцюг замкнувся – міністр допомогла родичам.

Неповні ВА передаються невеликою кількістю ФО: *Поведу я тебе, дівчино, до однієї статечної сарацинки, у якої роблю децю по хазяйству; то жінка стара і має добре серце. Я замовлю за тебе слово і думаю, що вона прийме тебе залюбки за рідну дитину, а ти ж гляди, як у неї житимеш, старайся їй якнайліпше догодити, аж поки Господь не пошле тобі кращої долі* (Боккаччо, перекл. Лукаша). ФО *замовлю слово* «звернутися до когось з клопотанням про кого-небудь» передає, що ВА неповний, фіксується лише перший момент учинку – ситуація: бідній дівчині обіцяють допомогти. Установлено, що на позначення просоціальної поведінки людини передача ФО повного й неповного ВА в кожній тематичній групі має певні особливості.

Отже, висловлені вище міркування дозволяють резюмувати: 1) тематичне поле ФО «Альтруїстична поведінка людини» включає в себе три тематичні групи ФО, які безпосередньо складаються з синонімічних рядів; 2) найчастіше ФО вживаються на позначення опосередкованої альтруїстичної поведінки людини; 3) найчисленнішими виявилися синонімічні ряди зі значенням «допомагати виробити правильну лінію поведінки», «сприяти кому-небудь у чомусь»; 4) велика кількість ФО передають повні ВА; 5) фразеологічні одиниці на позначення альтруїстичної поведінки людини потребують подальшого лінгвістичного дослідження.

Список літератури

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології / М.Ф. Алефіренко. – Харків: Вища школа, 1987. – 134 с.
2. Гвоздарев Ю.А. Фразеологические группы ФЕ, их структура и представление в идеографических словарях / Ю.А. Гвоздарев // Фразеологические словари и компьютерная фразеология. – Орел, 1990. – С. 48-49.
3. Демський М.Т. Системні зв'язки у сфері фраземіки / М.Т. Демський // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 36-43.
4. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А. Івченко. – Харків: Око, 1996. – 160 с.
5. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Українська мова» / О.М. Каракуця. – Харків, 2002. – 19 с.
6. Кравцова С.И. Фразеологические единицы со значением количества в русском языке (в сопоставлении с украинским): автореф. дис. канд. филол. наук: спец. 10.01.02 «Російська мова». – Ростов-на-Дону, 1981-1. – 26 с.
7. Крисенко Т.В. Фразеологічні одиниці зі значенням говоріння в прагматичному аспекті (на матеріалі сучасної російської мови): автореф. дис. канд. филол. наук: спец. 10.01.02 «Російська мова». – Харків, 2002. – 17 с.
8. Маклаков А.Г. Общая психология / А.Г. Маклаков. – СПб.: Питер, 2001. – 592 с.
9. Мокиенко В.М. О тематико-идеографической классификации фразеологизмов / В.М. Мокиенко // Словари и лингвострановедение: сборник статей [под ред. Е.М. Верещагина]. – М.: Русский язык, 1982. – С. 108-121.
10. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: навчальний посібник / П.А. М'ясоїд. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
11. Основи психології: підручник / [За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця]. – [4-те вид., стереотип.] – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
12. Прадид Ю.Ф. Актуальные теоретические проблемы фразеологической идеографии / Ю.Ф. Прадид Ю.Ф., Н.Ф. Грозьян // Ономастика і апелятиви: збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 4. – С. 102-105.
13. Прадид Ю.Ф. Принципы выделения лексических и фразеологических микро- и макросистем / Ю.Ф. Прадид, Н.Ф. Грозьян // Материалы конф. «Принципы и методы функционально-семантического описания языка: итоги, направления, перспективы». – М.; Симферополь, 1997. – С. 229-232.
14. Прадид Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія: проблематика досліджень / Ю. Ф. Прадид – К.; Симферополь, 1997. – 252 с.
15. Психологічний словник / [за ред. В.І. Войтка]. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
16. Психология: словарь / [под общ. ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского]. – [2-е изд., исправл. и доп]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
17. Редин П.А. Фразеологизмы с пространственным и временным значением в современном украинском языке: автореф. дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Українська мова». – Харьков, 1989. – 24 с.
18. Рязановский Л.М. Идеографические аспекты немецкой фразеологии: темпоральная фразеология / Л.М. Рязановский. – СПб.: Изд-во Петерб. ун-та, 1997. – 200 с.
19. Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: автореф. дис. доктора філол. наук: спец. 10.02.02 «Українська мова». – Дніпропетровськ, 1994. – 34 с.
20. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1 – 2.

21. Эмирова А.М. К концепции фразеологических идеографических словарей / А.М. Эмирова // Фразеологические словари и компьютерная фразеология: тез. общ. школы-семинара 13-17 ноября 1990 г. – Орел, 1990. – С. 25-26.

22. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / А. М. Эмирова. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.

Грозян Н.Ф. Фразеологические единицы украинского языка, обозначающие альтруистическое поведение человека: идеографический и семантический аспекты // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» Том 27 (66). № 2. – С. 39-45

В статье исследуется семантическая и идеографическая классификация фразеологических единиц, обозначающих альтруистическое поведение человека, с учётом достижений современной фразеологической и психологической наук. Выявлено, что идеографическая классификация фразеологических единиц, обозначающих альтруистическое поведение человека, отвечает классификации поведения, принятой в психологии. Три тематические группы фразеологических единиц состоят непосредственно из синонимических рядов.

Ключевые слова: идеография, фразеологическая единица, альтруистическое поведение, поступок, тематическое поле, тематическая группа, синонимический ряд

Grozyan N. F. Phraseological units defining human altruistic behavior of a person in ukrainian language: ideographical and psychosemantical aspects // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – Vol. 27 (66). No 2. – P.39-45

A semantic and ideographic classification of phraseological units defining human altruistic behavior which considering the achievements of modern phraseological and psychological sciences is studied in the article. Ideographical classification of phraseological units defining human altruistic behavior is revealed with psychological classification. Phraseological microsystem 'Altruistic behavior of person' is transmitted by wide range of phraseological means of Ukrainian language. There are three groups of phraseological units that are consist of synonymous ranges: 'Situational altruistic human behavior', 'Average altruistic human behavior', 'Deliberate evaluative altruistic human behavior'. Researching material shows that ideographic structure of phraseological microsystem 'Altruistic human behavior' is not ramified. There are no semantic groups and semantic field. The subject groups consist of synonymous ranges, the most numeral of them is synonymous ranges with meaning 'to help making the right lines of behavior', 'influence to smb in something'.

Key words: ideography, phraseological unit, altruistic behavior, action, subject field, subject group, synonymous line.

Поступила до редакції 27.08.2014 р.